

1

Η μεγάλη απόκλιση

Η οικονομική ιστορία είναι η βασίλισσα των κοινωνικών επιστημών. Αντικείμενό της είναι η *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, δηλαδή ο τίτλος του σπουδαίου βιβλίου του Adam Smith. Οι οικονομολόγοι αναζητούν τα «αίτια» του φαινομένου σε μια διαχρονική θεωρία οικονομικής ανάπτυξης, ενώ οι ιστορικοί της οικονομίας τα εντοπίζουν μέσω μιας δυναμικής διαδικασίας ιστορικής αλλαγής. Εδώ και κάποια χρόνια η οικονομική ιστορία έχει αποκτήσει ιδιαίτερα μεγάλο ενδιαφέρον, μια και το θεμελιώδες ερώτημα —«γιατί κάποιες χώρες είναι πλούσιες και άλλες φτωχές;»— έχει προσλάβει παγκόσμιες διαστάσεις. Προ πενήνταετίας το ερώτημα ήταν: «Γιατί, άραγε, η Βιομηχανική Επανάσταση έλαβε χώρα στην Αγγλία και όχι στη Γαλλία;» Η έρευνα σχετικά με την Κίνα, την Ινδία και τη Μέση Ανατολή έχει αναδείξει τον εγγενή δυναμισμό των μεγαλύτερων πολιτισμών του κόσμου, οπότε σήμερα οφείλουμε να θέσουμε το ερώτημα γιατί, άραγε, η διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης ήταν τόσο δυναμική στην Ευρώπη και όχι στην Ασία και την Αφρική.

Τα στοιχεία που αφορούν τα εισοδήματα του μακρινού παρελθόντος δεν είναι αξιόπιστα, φαίνεται, όμως, ότι το 1500 οι διαφορές στα επίπεδα ευημερίας μεταξύ των εθνών ήταν μικρές. Ο σημερινός διαχωρισμός ανάμεσα σε πλούσιες και φτωχές χώρες

προέκυψε κυρίως μετά τα ταξίδια του Βάσκο ντα Γκάμα στην Ινδία και την ανακάλυψη της Αμερικής από τον Κολόμβο.

Μπορούμε να χωρίσουμε τα τελευταία 500 έτη σε τρεις περιόδους. Η πρώτη, η οποία κράτησε από το 1500 μέχρι περίπου το 1800, ήταν η *μερκαντιλιστική περίοδος*. Ξεκίνησε με τα ταξίδια του Κολόμβου και του Βάσκο ντα Γκάμα, τα οποία οδήγησαν στην ενοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας, και τέλειωσε με τη Βιομηχανική Επανάσταση. Η Βόρεια και η Νότια Αμερική εποικίστηκαν και εξήγαν ασήμι, ζάχαρη και καπνό· Αφρικανοί μεταφέρονταν εκεί ως σκλάβοι προκειμένου να παραχθούν τούτα τα αγαθά· και η Ασία έστειλε μπαχαρικά, υφάσματα και πορσελάνες στην Ευρώπη. Οι κορυφαίες ευρωπαϊκές χώρες προσπαθούσαν να ενισχύσουν το εμπόριό τους αποκτώντας αποικίες, και χρησιμοποιώντας τους δασμούς και τον πόλεμο για να εμποδίζουν άλλες χώρες από το να εμπορεύονται μαζί τους. Η ευρωπαϊκή μεταποίηση ενισχύοταν σε βάρος των αποικιών, χωρίς όμως η οικονομική ανάπτυξη να αποτελεί αυτή καθαυτή τον στόχο.

Αυτό άλλαξε τον 19ο αιώνα, κατά τη δεύτερη περίοδο *κάλυψης του χαμένου εδάφους* (catch-up). Όταν ο Ναπολέων ηττήθηκε στο Βατερλό, το 1815, η Βρετανία είχε ήδη θεμελιώσει ένα προβάδισμα στη βιομηχανία και υπερίσχυε στον ανταγωνισμό με τις άλλες χώρες. Η Δυτική Ευρώπη και οι ΗΠΑ έδωσαν προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη, την οποία προσπάθησαν να επιτύχουν εφαρμόζοντας ένα τυποποιημένο σύνολο τεσσάρων μέτρων πολιτικής: δημιουργία ενοποιημένης εθνικής αγοράς μέσω κατάργησης των εσωτερικών δασμών και κατασκευής συγκοινωνιακών υποδομών· επιβολή εξωτερικών δασμών με σκοπό την προστασία των βιομηχανιών τους από τον βρετανικό ανταγωνισμό· ίδρυση τραπεζών για τη σταθεροποίηση της οικονομίας και τη χρηματοδότηση βιομηχανικών επενδύσεων· και καθιέρωση της μαζικής εκπαίδευσης για την αναβάθμιση του εργατικού δυναμικού. Αυτά τα μέτρα πολιτικής απέδωσαν καρπούς στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, οι δε χώρες που ανήκαν στις συγκεκριμένες περιφέρειες

διαμόρφωσαν μαζί με τη Βρετανία τη σημερινή λέσχη των πλούσιων χωρών. Ανάλογα μέτρα πολιτικής υιοθετήθηκαν εν μέρει, αλλά χωρίς μεγάλη επιτυχία, από ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής. Παράλληλα ο βρετανικός ανταγωνισμός προκάλεσε την αποβιομηχάνιση του μεγαλύτερου μέρους της Ασίας, ενώ μετά την οριστική κατάργηση του βρετανικού δουλεμπορίου, το 1807, η Αφρική άρχισε να εξαγει φοινικέλαιο, κακάο και μεταλλεύματα.

Κατά τον 20ό αιώνα, τα μέτρα πολιτικής που είχαν φέρει αποτέλεσμα στη Δυτική Ευρώπη, ιδίως στη Γερμανία, και στις ΗΠΑ αποδείχτηκαν λιγότερο αποτελεσματικά σε χώρες που δεν είχαν αναπτυχθεί ακόμη. Οι περισσότερες νέες τεχνολογίες αναπτύσσονται στις πλούσιες χώρες, οι οποίες εστιάζουν σε καινοτομίες που χρησιμοποιούν ολοένα και περισσότερο κεφάλαιο για να αυξάνουν την παραγωγικότητα της ολοένα ακριβότερης εργασίας τους. Η νέα τεχνολογία σπανίως είναι οικονομικά συμφέρουσα σε χώρες με χαμηλά εισοδήματα· τους είναι, όμως, απαραίτητη για να φτάσουν το επίπεδο της Δύσης. Οι περισσότερες χώρες έχουν υιοθετήσει σύγχρονες τεχνολογίες σε κάποιον βαθμό, όχι όμως τόσο γρήγορα όσο ήταν απαραίτητο για να ξεπεράσουν τις πλούσιες χώρες. Οι χώρες που έκλεισαν την ψαλίδα με τη Δύση τον 20ό αιώνα το κατάφεραν με μια *Μεγάλη Ώθηση*, στο πλαίσιο της οποίας ο σχεδιασμός και ο συντονισμός των επενδύσεων οδήγησαν σε ένα άλμα προς τα εμπρός.

Προτού μάθουμε πώς πλούτισαν κάποιες χώρες, πρέπει να μάθουμε πότε συνέβη αυτό. Μεταξύ 1500 και 1800, οι πλουσιότερες χώρες τού σήμερα διαμόρφωσαν ένα μικρό προβάδισμα που μπορεί να μετρηθεί με βάση το ΑΕΠ (Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν) κατά κεφαλήν (Πίνακας 1). Το 1820 η Ευρώπη ήταν ήδη η πλουσιότερη ήπειρος. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της ήταν διπλάσιο απ' ό,τι στα περισσότερα μέρη του υπόλοιπου κόσμου. Η πλέον ευημερούσα χώρα ήταν η Ολλανδία, με το μέσο εισόδημα (ΑΕΠ) να ανέρχεται στα 1.838 δολάρια ανά άτομο. Οι Κάτω Χώρες είχαν σημειώσει μεγάλη άνθηση κατά τον 17ο αιώνα και το κύριο

Πίνακας 1. Κατά κεφαλήν ΑΕΠ ανά τον κόσμο, 1820-2008

	1820	1913	1940	1989	2008
Μεγάλη Βρετανία	1.706	4.921	6.856	16.414	23.742
Ολλανδία	1.838	4.049	4.832	16.695	24.695
Υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη	1.101	3.608	4.837	16.880	21.190
Μεσογειακή Ευρώπη	945	1.824	2.018	11.129	18.218
Βόρεια Ευρώπη	898	2.935	4.534	17.750	25.221
ΗΠΑ, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία, Αυστραλία	1.202	5.233	6.838	21.255	30.152
Ανατολική Ευρώπη	683	1.695	1.969	5.905	8.569
ΕΣΣΔ	688	1.488	2.144	7.112	7.904
Αργεντινή, Ουρουγουάη, Χιλή	712	3.524	3.894	6.453	8.885
Λοιπές χώρες Λατινικής Αμερικής	636	1.132	1.551	4.965	6.751
Ιαπωνία	669	1.387	2.874	17.943	22.816
Ταϊβάν & Ν. Κορέα	591	835	1.473	8.510	20.036
Κίνα	600	552	562	1.834	6.725
Ινδική υποήπειρος	533	673	686	1.232	2.698
Υπόλοιπη Ανατολική Ασία	562	830	840	2.419	4.521
Μέση Ανατολή & Βόρεια Αφρική	561	994	1.600	3.879	5.779
Υποσαχάρια Αφρική	415	568	754	1.166	1.387
Κόσμος	666	1.524	1.958	5.130	7.614

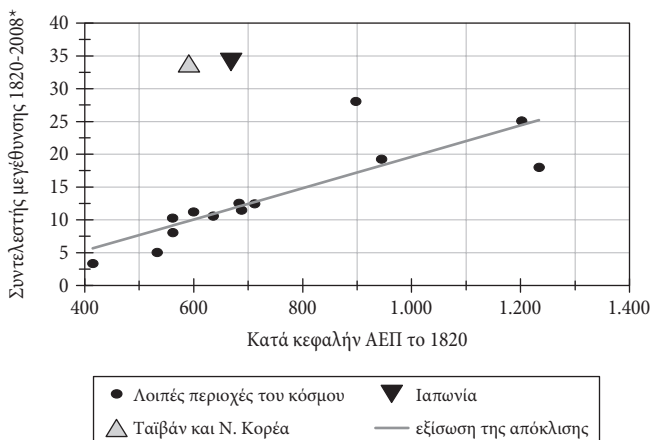
Το ΑΕΠ μετρά τη συνολική παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών σε μια οικονομία, καθώς και το συνολικό εισόδημα που παράγεται από αυτήν. Σε τούτο τον πίνακα, το ΑΕΠ εκτιμάται με βάση το δολάριο σε τιμές 1990 ώστε να είναι δυνατό να συγκρίνεται η ποσότητα της παραγωγής σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και διαφορετικές περιοχές.

Σημείωση: Στη Μεγάλη Βρετανία συμπεριλαμβάνεται και η Βόρεια Ιρλανδία από το 1940 και έπειτα.

Πηγή: Angus Maddison, *The World Economy* (OECD, 2006) και <<http://www.ggdc.net/maddison>>.

ερώτημα της οικονομικής πολιτικής άλλων χωρών ήταν πώς θα μπορούσαν να φτάσουν τους Ολλανδούς. Κάτι που έκαναν πραγματικότητα οι Βρετανοί. Η Βιομηχανική Επανάσταση είχε ήδη ξεκινήσει πριν από δύο γενεές και η Μεγάλη Βρετανία ήταν η δεύτερη πλουσιότερη χώρα, με εισόδημα 1.706 δολαρίων το 1820. Η Δυτική Ευρώπη και οι παραφυάδες της Βρετανίας (ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία και οι ΗΠΑ) διέθεταν εισοδήματα της τάξεως των 1.100 με 1.200 δολαρίων. Οι υπόλοιπες χώρες είχαν μείνει πολύ πίσω, με κατά κεφαλήν εισοδήματα που κυμαίνονταν στα 500 με 700 δολάρια. Η Αφρική ήταν η φτωχότερη ήπειρος, με κατά κεφαλήν εισόδημα 415 δολαρίων.

Από το 1820 μέχρι σήμερα, οι εισοδηματικές διαφορές έχουν αυξηθεί, με ελάχιστες μονάχα εξαιρέσεις. Οι πλούσιες χώρες του 1820 έχουν σημειώσει και τη μεγαλύτερη οικονομική μεγέθυνση. Οι πλούσιες χώρες τού σήμερα έχουν μέσα εισοδήματα της τάξης των 25.000-30.000 δολαρίων. Ταυτόχρονα, το μεγαλύτερο μέρος της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής έχει μέσο εισόδημα 5.000-10.000 δολαρίων, ενώ η Υποσαχάρια Αφρική έχει φτάσει μόλις τα 1.387 δολάρια. Το φαινόμενο της απόκλισης επισημαίνεται στην Εικόνα 1, όπου οι περιφέρειες με τα μεγαλύτερα εισοδήματα το 1820, οι οποίες παρουσιάζονται στα δεξιά, εμφανίζουν την ταχύτερη ανάπτυξη, ενώ οι περιφέρειες που ξεκίνησαν χαμηλότερα και εμφανίζονται στα αριστερά αναπτύχθηκαν λιγότερο. Η Ευρώπη και οι παραφυάδες της Βρετανίας αύξησαν τα (κατά κεφαλήν) εισοδήματά τους από 17 έως 25 φορές. Η Ανατολική Ευρώπη και το μεγαλύτερο μέρος της Ασίας ξεκίνησαν με χαμηλότερα εισοδήματα και τα δεκαπλασίασαν. Λιγότερο τυχερές υπήρξαν η Νότια Ασία, η Μέση Ανατολή και η Υποσαχάρια Αφρική, αφού δεν ήταν απλώς οι φτωχότερες περιοχές το 1820, αλλά αύξησαν τα εισοδήματά τους μόλις 3 με 6 φορές. Τούτες οι περιοχές έχουν μείνει ακόμα πιο πίσω συγκριτικά με τη Δύση. Το μοτίβο αυτό συνοψίζεται στην «εξίσωση της απόκλισης».

Εικόνα 1. Η μεγάλη απόκλιση

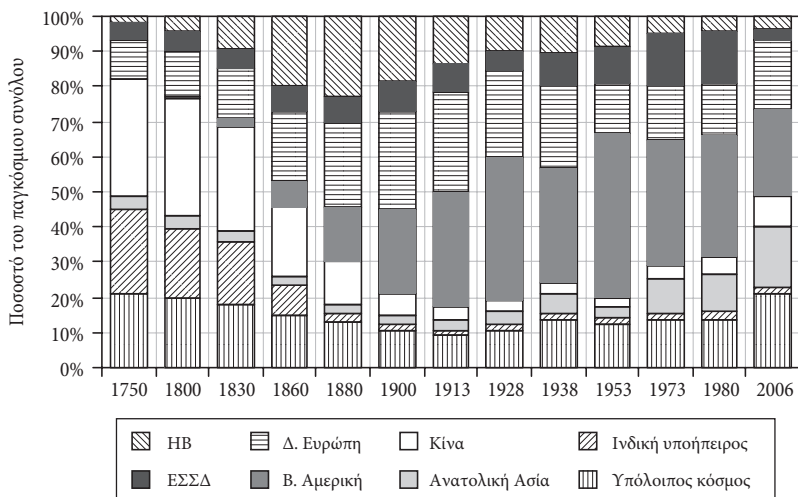
* Ο συντελεστής μεγέθυνσης προκύπτει από τον λόγο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ το 2008 προς το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του 1820 και αποτυπώνει πόσες φορές αυξήθηκε το μέσο εισόδημα σε κάθε περιοχή.

Πηγή: Angus Maddison, *The World Economy* (OECD, 2006) και οι πιο πρόσφατες αναθεωρημένες εκδόσεις στο <www.ggdc.net/maddison>.

Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις στην εισοδηματική απόκλιση. Η σημαντικότερη αφορά την Ανατολική Ασία που πήγε αντίθετα στο ρεύμα και βελτίωσε τη θέση της. Η Ιαπωνία αποτέλεσε τη μεγαλύτερη επιτυχία του 20ού αιώνα, καθώς κατάφερε να κλείσει την εισοδηματική ψαλίδα με τη Δύση παρά το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι το 1820 ήταν μια φτωχή χώρα. Εξίσου εντυπωσιακή υπήρξε η ανάπτυξη της Νότιας Κορέας και της Ταϊβάν. Μία ακόμα σημαντική, αν και λιγότερο ολοκληρωμένη, περίπτωση επιτυχίας ήταν εκείνη της Σοβιετικής Ένωσης. Πιθανώς το ίδιο επίτευγμα επαναλαμβάνεται σήμερα από την Κίνα.

Τα κύρια αίτια της απόκλισης των παγκόσμιων εισοδημάτων ήταν η εκβιομηχάνιση και η αποβιομηχάνιση (Εικόνα 2). Το 1750, το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας μεταποίησης πραγματοποιούνταν στην Κίνα (33% του παγκόσμιου συνόλου) και στην

1. Η μεγάλη απόκλιση

Εικόνα 2. Κατανομή παγκόσμιας μεταποίησης

Πηγή: Paul Bairoch, «International Industrialization Levels from 1750 to 1980», *Journal of European Economic History*, 11 (1982): 269-333, και World Bank, *World Development Indicators* (2008).

υποήπειρο της Ινδίας (25%). Στην Ασία η παραγωγή ανά άτομο ήταν χαμηλότερη σε σχέση με τις πλουσιότερες χώρες της Δύσης, αλλά οι διαφορές ήταν συγκριτικά μικρές. Έως το 1913 ο κόσμος είχε αλλάξει ριζικά. Τα μερίδια της Κίνας και της Ινδίας στην παγκόσμια μεταποίηση είχαν πέσει στο 4% και το 1% αντίστοιχα. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη αναλογούσαν πλέον τα τρία τέταρτα του συνόλου. Η κατά κεφαλήν βιομηχανική παραγωγή στο Ηνωμένο Βασίλειο ήταν 38 φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της Κίνας και 58 φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της Ινδίας. Ενώ η βρετανική παραγωγή είχε πολλαπλασιαστεί, η μεταποίηση στην Κίνα και την Ινδία βρισκόταν σε απόλυτη παρακμή, καθώς η κλωστοϋφαντουργία και η μεταλλουργία τους είχαν τεθεί εκτός συναγωνισμού από τους εκμηχανισμένους παραγωγούς της Δύσης. Κατά τον 19ο αιώνα η Ασία μετατράπηκε από

κέντρο της παγκόσμιας μεταποίησης σε κλασική περίπτωση υποανάπτυκτης περιοχής που ειδικεύεται στην παραγωγή και εξαγωγή αγροτικών προϊόντων.

Η Εικόνα 2 επισημαίνει μερικά σημαντικά σημεία καμπής για την παγκόσμια ιστορία. Από το 1750 έως το 1880 το μείζον γεγονός υπήρξε η βρετανική Βιομηχανική Επανάσταση. Κατά την περίοδο αυτή, το μερίδιο της Βρετανίας στην παγκόσμια μεταποίηση αυξήθηκε από 2% σε 23%, ο δε βρετανικός ανταγωνισμός κατέστρεψε την παραδοσιακή μεταποίηση στην Ασία. Η περίοδος από το 1880 έως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σηματοδεύτηκε από την εκβιομηχάνιση των ΗΠΑ και της ηπειρωτικής Ευρώπης, ιδίως της Γερμανίας. Το 1938 τα μερίδιά τους έφτασαν το 33% και το 24% αντίστοιχα. Η Βρετανία υποχώρησε σημαντικά έναντι των ανταγωνιστών αυτών και το μερίδιό της έπεσε στο 13%. Από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά το μερίδιο της ΕΣΣΔ στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή σημείωνε έντονη αύξηση, μέχρι τη δεκαετία του 1980, οπότε κατέρρευσε απότομα καθώς οι μετασοβιετικές χώρες βυθίζονταν στην οικονομική παρακμή. Στο πλαίσιο του θαύματος της Ανατολικής Ασίας, το μερίδιο της Ιαπωνίας, της Ταϊβάν και της Νότιας Κορέας στην παγκόσμια μεταποίηση αυξήθηκε σε 17%. Από το 1980 εκβιομηχανίζεται και η Κίνα, με αποτέλεσμα να της αναλογεί το 9% της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής το 2006. Αν η Κίνα καλύψει την απόσταση που τη χωρίζει από τη Δύση, ο κύκλος θα έχει ολοκληρωθεί.

Πραγματικοί μισθοί

Το ΑΕΠ δεν είναι ικανοποιητικό κριτήριο υπολογισμού της ευημερίας. Παραλείπει πολλούς παράγοντες όπως η υγεία, το προσδόκιμο ζωής και η απόκτηση εκπαίδευσης. Επιπλέον, ο υπολογισμός του ΑΕΠ πολλές φορές είναι δύσκολος εξαιτίας της έλλειψης δεδομένων, και, εν πάση περιπτώσει, ενδέχεται να είναι παραπλανητικός, καθώς δίνει έναν μέσο όρο των εισοδημάτων των πλουσίων

και των φτωχών. Τα προβλήματα αυτά αμβλύνονται αν υπολογίσουμε τους «πραγματικούς μισθούς», δηλαδή, το βιοτικό επίπεδο που εξασφαλίζει κανείς από τη μισθωτή εργασία. Οι πραγματικοί μισθοί μάς δείχνουν πολλά για το βιοτικό επίπεδο του μέσου ανθρώπου και μας βοηθούν να εξηγήσουμε την προέλευση και την εξάπλωση της σύγχρονης βιομηχανίας, αφού το κίνητρο για αύξηση των μηχανημάτων που χρησιμοποιεί κάθε εργάτης είναι μεγαλύτερο εκεί όπου η εργασία είναι πιο ακριβή.

Θα εστιάσω το ενδιαφέρον μου στους εργάτες. Για να υπολογίσω το βιοτικό τους επίπεδο, πρέπει να συγκρίνω τους μισθούς τους με τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών και συγκεκριμένα με έναν μέσο όρο των τιμών αυτών (έναν δείκτη τιμών καταναλωτή). Ο δείκτης που υπολογίζω είναι το κόστος συντήρησης ενός ανθρώπου στο επίπεδο της απλής επιβίωσης (*bare-bones subsistence*), που καταγράφει τον λιγότερο δαπανηρό τρόπο εξασφάλισης της στοιχειώδους επιβίωσης. Η διαίτα είναι σχεδόν χορτοφαγική: οι περισσότερες θερμίδες παρέχονται από βρασμένα σιτηρά ή άζυμο ψωμί, τα όσπρια αποτελούν άριστα συμπληρώματα πρωτεΐνης, και το βούτυρο ή κάποιο φυτικό έλαιο παρέχουν λίγο λίπος. Αυτό ήταν αρκετά συνηθισμένο το 1500. Ο Francisco Pelsaert, ένας ολλανδός έμπορος που επισκέφθηκε την Ινδία στις αρχές του 17ου αιώνα, παρατήρησε ότι οι άνθρωποι κοντά στο Δελχί «έχουν μόνο λίγο ρύζι ανακατεμένο με ροβίτσα [...] που το τρώνε το βράδυ με βούτυρο, ενώ στη διάρκεια της ημέρας τσιμπολογούν λίγα αποξηραμένα όσπρια ή άλλους σπόρους». Οι εργάτες «ελάχιστα γνωρίζουν τη γεύση του κρέατος».¹ Τα περισσότερα κρέατα, μάλιστα, αποτελούσαν ταμπού.

Στον Πίνακα 2 βλέπουμε το καλάθι κατανάλωσης που ορίζει τη στοιχειώδη επιβίωση για έναν ενήλικο άνδρα. Η διαίτα βασίζεται στα φθηνότερα σιτηρά που διατίθενται σε κάθε μέρος του κόσμου — βρόμη στη βορειοδυτική Ευρώπη, αραβόσιτο στο Μεξικό, κεχρί στη βόρεια Ινδία, ρύζι στην παράκτια Κίνα και ούτω καθεξής. Η ποσότητα των σιτηρών επιλέγεται έτσι ώστε η διαίτα να αποδίδει

Πίνακας 2. Καλάθι αγαθών για στοιχειώδη επιβίωση

	Ετήσια ποσότητα ανά άτομο	θερμίδες ανά ημέρα	Πρωτεΐνη (γραμμάρια) ανά ημέρα
τρόφιμα			
σιτηρά	167 κιλά	1.657	72
φασόλια	20 κιλά	187	14
κρέας	5 κιλά	34	3
βούτυρο	3 κιλά	60	0
σύνολο		1.938	89
μη τρόφιμα			
σαπούνι	1,3 κιλά		
λινό/βαμβάκι	3 μέτρα		
κεριά	1,3 κιλά		
κηροζίνη	1,3 λίτρα		
καύσιμη ύλη	2 εκατ. βρετανικές μονά- δες θερμότητας (BTU)		

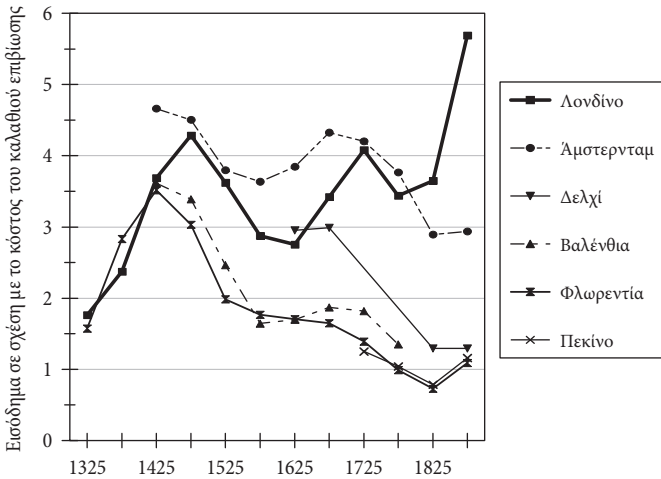
Σημείωση: Ο πίνακας βασίζεται στις ποσότητες και διατροφικές αξίες της διαίτας με βρόμη για τη Βόρεια/Δυτική Ευρώπη. Για άλλα μέρη του κόσμου, η διαίτα περιλαμβάνει τα φθηνότερα προσβάσιμα σιτηρά, επομένως οι ακριβείς ποσότητες διαφέρουν.

Πηγή: Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge, 2009), σελ. 57.

1.940 θερμίδες τη μέρα. Οι μη διατροφικές δαπάνες περιορίζονται σε μερικά κομμάτια υφάσματος, λίγη καύσιμη ύλη και ενίοτε σε ένα κερί. Το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης αφορά το φαγητό και ιδιαίτερα τους υδατάνθρακες που αποτελούν τον πυρήνα της διατροφής.

Το κύριο ερώτημα σχετικά με το βιοτικό επίπεδο είναι αν μπορεί ο μισθός ενός εργάτη πλήρους απασχόλησης να συντηρεί μια οικογένεια στο επίπεδο της στοιχειώδους επιβίωσης. Στην Εικόνα 3 παρουσιάζεται η αναλογία μεταξύ των αποδοχών πλήρους απασχόλησης και του κόστους διαβίωσης μιας οικογένειας. Σήμερα, το βιοτικό επίπεδο είναι παρόμοιο σε όλη την Ευρώπη. Η τελευταία φορά που ίσχυε αυτό ήταν τον 15ο αιώνα. Το βιοτικό επίπεδο

1. Η μεγάλη απόκλιση

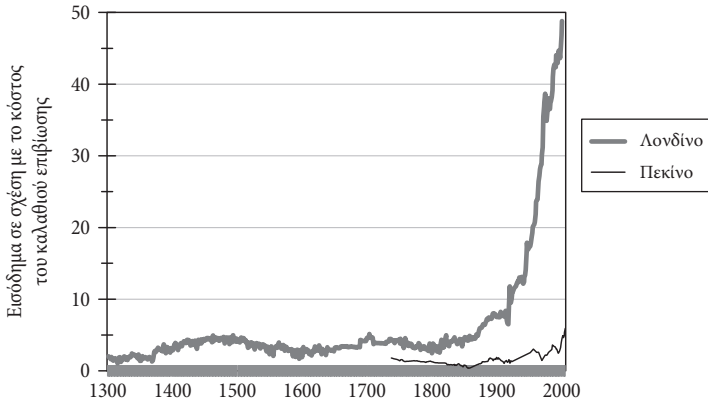

Εικόνα 3. Δείκτης πραγματικών μισθών (σε όρους επιβίωσης) για τους εργάτες

Πηγή: Robert C. Allen, Jean-Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata & Jan Luiten van Zanden, «Wages, Prices, and Living Standards in China, 1739-1925: In Comparison with Europe, Japan, and India», *Economic History Review*, 64 (Φεβρουάριος 2011): 8-38, και επιπρόσθετοι υπολογισμοί για την Ισπανία.

ήταν και τότε υψηλό: οι εργάτες έβγαζαν περίπου το τετραπλάσιο του επιπέδου επιβίωσης. Έως τον 18ο αιώνα, ωστόσο, είχε σημειωθεί στην Ευρώπη μια τεράστια απόκλιση. Το βιοτικό επίπεδο είχε καταρρεύσει και οι εργάτες μόλις που έβγαζαν αρκετά για να αγοράζουν τα αγαθά του Πίνακα 2 ή τα ισοδύναμά τους. Κατά τον Μεσαίωνα, οι εργάτες στη Φλωρεντία έτρωγαν ψωμί, αλλά τον 18ο αιώνα μπορούσαν να αγοράσουν μονάχα πολέντα από αραβόσιτο, ο οποίος μόλις είχε εισαχθεί από τη Βόρεια και τη Νότια Αμερική.

Αντιθέτως, οι εργάτες στο Άμστερνταμ και το Λονδίνο εξακολουθούσαν να έχουν εισόδημα τετραπλάσιο του επιπέδου στοιχειώδους επιβίωσης. Βέβαια, το 1750, οι εργάτες στο Λονδίνο δεν έτρωγαν την τετραπλάσια ποσότητα βρώμης από εκείνη που ορίζει ο Πίνακας 2. Αντί για βρώμη, είχαν αναβαθμίσει τη διαίτα

Εικόνα 4. Δείκτης πραγματικών μισθών (σε όρους επιβίωσης) των εργατών, Λονδίνο και Πεκίνο

Πηγή: Robert C. Allen, Jean-Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata & Jan Luiten van Zanden, «Wages, Prices, and Living Standards in China, 1739–1925: In Comparison with Europe, Japan, and India», *Economic History Review*, 64 (Φεβρουάριος 2011): 8–38.

τους σε λευκό ψωμί, μοσχάρι και μπίρα. Οι μόνοι Βρετανοί που καταναλώναν βρώμη ζούσαν στις φτωχότερες κελτικές περιοχές. Όπως παρατήρησε ο Dr. Johnson, η βρώμη ανήκει «στα σιτηρά τα οποία στην Αγγλία κατά κύριο λόγο δίνονται στα άλογα, ενώ στη Σκωτία τρέφουν τον λαό».² Στη νότια Αγγλία οι εργάτες διέθεταν επίσης εισόδημα που τους επέτρεπε να αγοράσουν ορισμένα είδη πολυτελείας του 18ου αιώνα, όπως ένα βιβλίο πού και πού, έναν καθρέφτη, ζάχαρη ή τσάι.

Η απόκλιση των πραγματικών μισθών ήταν εξίσου εντυπωσιακή με την απόκλιση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Η Εικόνα 4 παρουσιάζει τον πραγματικό μισθό των εργατών στο Λονδίνο από το 1300 μέχρι σήμερα και στο Πεκίνο από το 1738 μέχρι σήμερα. Το 1820 ο πραγματικός μισθός στο Λονδίνο ήταν ήδη τέσσερις φορές μεγαλύτερος του κόστους επιβίωσης, αναλογία που έχει αυξηθεί στις πενήντα φορές — κυρίως μετά το 1870.

Παρ' όλα αυτά, οι πραγματικοί μισθοί στις φτωχές χώρες του κόσμου εξακολουθούν να βρίσκονται στο επίπεδο της στοιχειώδους επιβίωσης. Το 1990, η Παγκόσμια Τράπεζα καθόρισε το όριο της φτώχειας στο 1 δολάριο ημερησίως (έκτοτε έχει αυξηθεί στα 1,25 δολάρια λόγω του πληθωρισμού).³ Το ποσό αυτό, που βασιζέται στα όρια φτώχειας των φτωχών χωρών τού σήμερα, αντιστοιχεί στο επίπεδο στοιχειώδους επιβίωσης του Πίνακα 2. Σε τιμές του 2010, τα «καλάθια» του Πίνακα 2 είχαν μέσο κόστος 1,30 δολάρια ανά άτομο ημερησίως. Πάνω από ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι (το 15% του παγκόσμιου πληθυσμού) ζουν σήμερα κάτω από αυτό το όριο, ποσοστό το οποίο ήταν ακόμα μεγαλύτερο το 1500. Τόσο φτωχοί ήταν και οι εργάτες στο Πεκίνο κατά τον 19ο αιώνα. Η αξιοσημείωτη οικονομική μεγέθυνση της Κίνας τις τελευταίες δεκαετίες έχει ανεβάσει το βιοτικό επίπεδο των εργατών στο εξαπλάσιο του κόστους επιβίωσης — κάτι που οι βρετανοί εργάτες είχαν καταφέρει πριν από 150 έτη.

Τώρα μπορούμε πλέον να αντιληφθούμε τα χαμηλά εισοδήματα του 1820 που παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Εκφράζονται σε δολάρια του 1990, και, εκείνη την εποχή, η στοιχειώδης επιβίωση κόστιζε 1 δολάριο την ημέρα ή 365 δολάρια τον χρόνο. Το 1820 το μέσο εισόδημα στην Υποσαχάρια Αφρική ήταν 415 δολάρια — μόλις 15% πάνω από το κόστος επιβίωσης, που αντιστοιχούσε στο βιοτικό επίπεδο της πλειονότητας. Στα περισσότερα μέρη της Ασίας και της Ανατολικής Ευρώπης, τα οποία είχαν αγροτικά συστήματα μεγαλύτερης έντασης κεφαλαίου και ιεραρχικές κοινωνίες, τα μέσα εισοδήματα ήταν μόλις 500-700 δολάρια. Οι περισσότεροι άνθρωποι ζούσαν στο όριο της επιβίωσης, το δε πλεόνασμα το καρπωνόταν το κράτος, η αριστοκρατία και οι πλούσιοι έμποροι. Η Βορειοδυτική Ευρώπη και οι ΗΠΑ είχαν εισοδήματα τέσσερις έως και έξι φορές μεγαλύτερα από το κόστος επιβίωσης. Όπως δείχνει η Εικόνα 3, αυτές ήταν οι μόνες κοινωνίες στις οποίες οι εργάτες απολάμβαναν εισοδήματα που ξεπερνούσαν την απλή επιβίωση. Αυτές οι κοινωνίες ήταν αρκετά

παραγωγικές ώστε να υποστηρίζουν επίσης αριστοκρατίες και εμπόρους.

Η στοιχειώδης επιβίωση έχει περαιτέρω επιπτώσεις σε ό,τι αφορά την κοινωνική ευημερία και την οικονομική πρόοδο. Πρώτον, οι άνθρωποι που ζουν με τα αγαθά του καλαθιού επιβίωσης είναι χαμηλού αναστήματος. Καθώς η διαίτά τους στράφηκε από το ψωμί στην πολέντα, το μέσο ύψος των Ιταλών που κατατάσσονταν στον στρατό των Αψβούργων μειώθηκε από 167 εκ. σε 162 εκ.⁴ Αντιθέτως, οι άγγλοι στρατιώτες του 18ου αιώνα είχαν μέσο ύψος 172 εκ. λόγω της καλύτερης διατροφής τους. (Σήμερα, ο μέσος άνδρας στις ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιταλία έχει ανάστημα 176 με 178 εκ., ενώ οι Ολλανδοί φτάνουν τα 184 εκ.) Όταν το ύψος των ανθρώπων μένει στάσιμο εξαιτίας της έλλειψης τροφής, περιορίζεται, παράλληλα, το προσδόκιμο ζωής τους και επιδεινώνεται η γενικότερη υγεία τους. Δεύτερον, οι άνθρωποι που ζουν στο όριο της επιβίωσης είναι λιγότερο μορφωμένοι. Ο Sir Frederick Eden, ο οποίος μελέτησε τα εισοδήματα και τις καταναλωτικές συνήθειες των εργατών στην Αγγλία του 1790, αναφέρθηκε στην περίπτωση ενός κηπουρού από το Λονδίνο, ο οποίος ξόδευε 6 πένες για να στέλνει δύο από τα παιδιά του στο σχολείο. Η οικογένειά του αγόραζε λευκό ψωμί, κρέας, μπίρα, ζάχαρη και τσάι, και τα εισοδήματά του (37,75 στερλίνες τον χρόνο) ήταν περίπου τετραπλάσια από το κόστος επιβίωσης (λίγο κάτω από 10 στερλίνες).⁵ Αν το εισόδημά τους ξαφνικά έπεφτε στο επίπεδο της στοιχειώδους επιβίωσης, θα έπρεπε να γίνει μεγάλη εξοικονόμηση και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα παιδιά τους θα έπρεπε να σταματήσουν το σχολείο. Οι υψηλοί μισθοί συνεισφέρουν στην οικονομική μεγέθυνση καθώς συμβάλλουν στη διατήρηση καλής υγείας και στηρίζουν τη γενική παροχή εκπαίδευσης. Τρίτον, και εδώ υπάρχει ένα παράδοξο, η στοιχειώδης επιβίωση στερεί από μια χώρα το κίνητρο να αναπτύξει την οικονομία της. Υπάρχει, μεν, πολύ μεγάλη ανάγκη να αυξηθεί η παραγωγή που αντιστοιχεί σε μια μέρα δουλειάς, αλλά η εργασία είναι τόσο

φτηνή, ώστε οι εταιρείες δεν έχουν κανένα κίνητρο να εφεύρουν ή να υιοθετήσουν μηχανήματα τα οποία αυξάνουν την παραγωγικότητα. Η στοιχειώδης επιβίωση είναι μια παγίδα φτώχειας. Η Βιομηχανική Επανάσταση προέκυψε ως αποτέλεσμα υψηλών μισθών — δεν ήταν μόνο η αιτία τους.